

University of Zanjan
The Journal of

Ethical Reflections

Vol.1, No.1, Spring 2020, pp. 33-70.

ISSN: 2676-4810

Reviewing the Critiques of Act Utilitarianism

Hamzeh Hojjat Hatampouri¹
Ali Akbar Ahmadi Aframgani²

Abstract

The distinction between Rule and Act Utilitarianism is one of the most important dichotomies among Utilitarian philosophers. First, we will briefly discuss the nature of this controversy and the precise point of the divergence. Then, we will take a look at the history of this terminology. In the third and main stage, the critiques particularly levelled at Act Utilitarianism will be probed. It will be indicated that part of these criticisms come from the opponents of utilitarianism while others are presented by its advocates who find the Act reading inefficient. We will categorize these reviews into three groups and examine their authenticity. Impracticality, harmfulness, and immoral effects are the titles of those critiques leveled at Act Utilitarianism. Is this version of utilitarianism capable of answering problems which opponents have made or is it necessary to give up of this type of utilitarianism and throw a new plan?

Keywords: Act utilitarianism, Maximum happiness, Moral rules, Rules of thumb.

1. Ph.D. in Philosophy, Allameh Tabataba'i University, kasrahatampour@gmail.com.

2. Associate Professor, Allameh Tabataba'i University, a.a.ahmadi.a@gmail.com.

Received: 09/21/2019 | Accepted: 10/21/2019

Extended Abstract

1. Introduction

This paper will discuss the critiques of "Act Utilitarianism" in Moral Philosophy. The distinction between Rule and Act Utilitarianism is one of the most important dichotomies among Utilitarian philosophers. First, we will briefly discuss the nature of this controversy and the precise point of the divergence. Then, we will take a look at the history of this terminology. In the third and main stage, the critiques particularly levelled at Act Utilitarianism will be probed.

Despite all disagreements, most scholars accept that the principle of utility, in short, means the profitable is Good and favorable and doing the most beneficial acts must be the priority and is Right. Given this fundamental principle of utilitarianism, an important question arises: how can this principle be put into practice? Answers are various and have divided the utilitarian philosophers. With some negligence, we can confine the answers into two general categories: *Act Utilitarianism* and *Rule Utilitarianism*. The former applies this principle directly to practice and it measures good and bad acts immediately by that standard while the latter creates a number of beneficial rules based on the fundamental principle and applies those rules to action. Both of these theories have been criticized and this article intends to probe the criticisms leveled at the Act Utilitarianism.

2. A Brief History of the Division

Although this naming is often attributed to Richard Brandt (1959), he says the roots of this division date back to the ancient times with a long history. In *Toward a Credible Form of Utilitarianism*, Brandt says the intention is to introduce some kind of utilitarianism that is not overwhelmed by previous protests. He calls this new utilitarianism Rule Utilitarianism versus Act Utilitarianism; an organic theory versus an atomistic theory. Rule Utilitarianism is not an atomistic opinion but is an organic one in which the Goodness of

a particular action is not independent from other entities; rather, it is revealed through its relation to social policy.

Before and after Brandt, this distinction is also expressed under other terms including Extreme Utilitarian and Restricted Utilitarianism by J.J Smart, Summary View and Rules of Practices by John Rawls, Direct and Indirect Utilitarianism by Crisp and alike, although all of them are not exactly referring to the same thing.

3. Objections to Act Utilitarianism and Answers

Eggleston explains the criticisms against Act Utilitarianism in three different categories. As the basis of his classification seems appropriate, a number of the various objections voiced by Eggleston and others will be discussed under this triple split.

1-3. Impractical to Implement

The main point in this objection is that the definitive result is not predictable and it cannot be accurately estimated what the results will be and whom they affect. When the results are impossible to foretell, the criterion of "Most good for most people" can no longer be applied in the real world. Based on this theory, Practical results need to be measured accurately in everyday decisions but the problem is that not everything can be pre-measured everywhere. For example "Hitler's ancestors could not have known, when they engaged in procreation, that their actions would eventually be among the causes of the Holocaust".

This criticism seems to be partly true. On the one hand, the proponent of this theory must clearly state the definition of "outcome" but on the other hand, such criticisms are not acceptable and we can object to any other theories. In other words, everybody can shoot at many theories with this kind of weapons. It is a bit like a mental game.

2-3. Harmful if Implemented

The second group of criticisms claim that the theory is inconsistent and contradicts itself. Opponents point to some tragic and destructive

results of Act Utilitarianism and, then, based on the very theory of utilitarianism, they argue against depending on utilitarianism. Not only does it not bring the most profit to most people, but it can even make lots of troubles, they claim. For example:

1. Utilitarianism is very difficult and has a lot of demands that makes life impossible. Can we make the decision that benefits most people at every moment of our lives? The answer is negative. With such an approach, man can never pursue his personal goals and plans.

2. Act Utilitarianism leaves no room for one's duties toward family, friends, and acquaintances. The principle of neutrality in utilitarianism says that each person's pleasure is equal to that of another. The principle wants to provide the greatest enjoyment or the most enjoyable possible of all humans, not acquaintances and relatives.

3. Implementation of the principle of utility in daily life, apart from the above hitch, is time consuming and impedes the rapid reaction. This theory is not a good guide to action because computing always requires careful scrutiny and such a strategy is very time-consuming.

4. Act Utilitarianism promotes people's selfishness and also eliminates the harmony between members of human society; because people no longer expect another one to act according to the previous plan and every moment, for the sake of greater profits, the decision may change. Even the worker cannot be sure that the employer pays or does not pay after the work is done; because after he/she does, he/she may find a more profitable way to spend it.

3-3. Immoral Implications

The most serious criticisms of the practice falls under this category. Critics believe that, in many cases, Act Utilitarianism requires judgments that are morally questionable and sometimes unacceptable. Opponents argue by counterexamples or theoretical studies that this kind of Utilitarianism cannot spare duties like commitment and honesty and some other perfectly good moral requirements.

This objection has two parts:

1. Counterexamples: A famous example is the case in which the sheriff executes an innocent person to appease the sedition. This innocent person does not have a family or friends, who might be harmed from his death, but the big problem is that he is not guilty and on the other hand, if he is not executed, the city will be destroyed and many things will damage. According to critics of this kind of utilitarianism, this theory permits innocent killing in this situation.

2. Inability to justify virtues and reject the vicious: Act utilitarianism conflicts with many conventional ethical requirements

4. Conclusion

Based on the proposed problems and answers, the present study concludes that between the dualism of Act Utilitarianism and Rule Utilitarianism, the preference is with the latter theory. Two things are needed to prove this claim: First, to criticize Act utilitarianism and to point out its drawbacks and weaknesses. Second, consider the rule-based approach and mention its strengths. This article has tried to do the first step and, hopefully, move one step forward and take on the second task.

References

- A'wani, Shahin. (1389). "Is Utilitarianism Just the Same as Hedonism? Analyzing Bentham and Mill's Views?" *Philosophical Meditation*. 2 (6) p.7-32. [In Persian].
- Brandt, Richard B. (1965). "Toward a Credible Form of Utilitarianism". In Stephen Darwall (2003). *Consequentialism*. Blackwell.
- Brandt, Richard. (1386). *The Real & Alleged Problems of Utilitarianism*, translated by Mahmûd Fathali, Organon a collection of articles. (16) p. 227-247. [In Persian].
- Crisp, Roger. (1997). *Mill on Utilitarianism*. Routledge
- Donner, Wendy. (2006). *Mill's utilitarianism. The Cambridge companion to Mill*. Ed. John Skorupski. Cambridge.
- Edwards, Paul and Borchert, Donald M. (1392) Encyclopedia of philosophy. Translated by InshaAllah Rahmati. Tehran Sufiya. [In Persian]
- Eggleston, Ben. (2014). *Act Utilitarianism*. The Cambridge Companion to Utilitarianism. Ed. Ben Eggleston and Dale E. Miller. Cambridge.
- J. J. Smart; Bernard Williams. (1973). *Utilitarianism: For and Against*. Cambridge.
- Lyons, David. (1965). *Forms and Limits of Utilitarianism*. Oxford.
- Mardiha, Murteza. (1388), *Added to Translation of Utilitarianism*. Tehran: Nashre Ney. [In Persian]
- McNaughton, D. (1386). *Consequentialism*. Translated by saïd 'Idalatnezhad. Arghanûn (16): 121-131. [In Persian]

- Mill, John Stuart. (1388) *Utilitarianism*. Translated by Murtaza Mardiha. Tehran: Nashre Ney. [In Persian]
- Miller, Dale. (2014). *Rule utilitarianism. The Cambridge Companion to Utilitarianism*. Ed. Ben Eggleston and Dale E. Miller. Cambridge
- Peikherfe, shirzad. (1393) *Different Types of Utilitarianism*. Philosophical Meditation. 4 (12). 35-69. [In Persian]
- Rawls, John. (1382), Two Concepts of Rules. Translated by Hossein Kaji. Tehran: Ruzaneh. [In Persian]
- Smart, J. J. (1382) *Extreme and Restricted Utilitarianism*. Translated by Hossein Kaji. Tehran: Ruzaneh. [In Persian]
- Urmson, J. O. (1382). *The Interpretation of the Moral Philosophy of John Stuart Mill*. Translated by Husseyn Kaji. Tehran: Ruzaneh. [In Persian]
- West, Henry. (2004). *An Introduction to Mill's Utilitarian Ethics*. Cambridge
- West, Henry. (2014). *Mill and Utilitarianism in the Mid-Nineteenth Century*. The Cambridge Companion to Utilitarianism. Ed. Ben Eggleston and Dale E. Miller. Cambridge.

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دانشگاه زنجان

فصلنامه تأملات اخلاقی

سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۹۹، ص ۳۳-۷۰.

شاپا: ۴۸۱۰-۲۶۷۶

بررسی نقدهای فایده‌گرایی عمل‌محور

حمزه حاتم پوری^۱

علی اکبر احمدی افرمجان^۲

چکیده

تفکیک میان قاعده‌محوری و عمل‌محوری یکی از دوگانه‌های مهم در میان طرفداران فایده‌گرایی است. ابتدا قدری در خصوص ماهیت این نزاع و اینکه نقطه‌ی دقیق اختلافی چیست سخن می‌گوییم. سپس به تاریخچه‌ی این نام‌گذاری نگاهی می‌اندازیم. در مرحله‌ی سوم و اصلی، به نقدهایی می‌نگریم که به‌طور خاص به فایده‌گرایی عمل‌محور وارد کرده‌اند. برخی از این نقدها از سوی مخالفان فایده‌گرایی و برخی دیگر از سوی موافقان فایده‌گرایی است که تقریر عمل‌محورانه را ضعیف می‌دانند. این نقدها را در سه قسمت دسته‌بندی می‌کنیم، توضیح می‌دهیم و صحت و سقمشان را بررسی می‌کنیم. ناعملی‌بودن، زیان‌باری و داشتن لوازم غیراخلاقی نام کلی سه نقدی است که بر عمل‌محوری وارد کرده‌اند.

واژگان کلیدی: عمل‌محوری، خوشبختی حداکثری، قواعد اخلاق، قواعد سرانگشتی.

تاریخ دریافت: ۹۸/۶/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۹۸/۸/۲

۱. دکترای فلسفه، دانشگاه علامه طباطبائی، kasrahatampour@gmail.com

۲. دانشیار دانشگاه علامه طباطبائی، a.a.ahmadi.a@gmail.com

۱. مقدمه

علی‌رغم همه‌ی نقدها، فایده‌گرایی اخلاقی در دنیای معاصر همچنان از نظریه‌های قدرتمندی است که پیروانی قرص و محکم دارد. می‌توان گفت فایده‌گرایان همچنان حول محور فایده و افزایش خیر می‌گردند، اما نمی‌توان گفت روش و منش آن‌ها هم یکی است. به‌ویژه بعد از نقدهای شدیدی که از دهه‌ی ۱۹۷۰ به فایده‌گرایی وارد شد، این بخش از فلسفه‌های اخلاق شاخه‌ها و شعبه‌های فراوانی پیدا کرد. برخی از ایشان همچنان به تقریرهای مشهورتر سنتی وفادارند و برخی دیگر حتی اگر در پایه‌ی ساختمان فایده‌گرایی تغییری ایجاد نکرده باشند، دست کم نقش ایوان آن را عوض کرده‌اند (پیک حرفه، ۱۳۹۳، ص. ۳۸). عمده‌ی این شاخه‌ها به سبب پرسش‌هایی است که در مقابل متفکران فایده‌گرا نهاده‌اند و از آن‌ها پاسخ خواسته‌اند. در پاسخ‌دهی به این پرسش‌ها، دو گانه‌های متعددی پیدا شده است که در این متن، ما به سراغ یکی از این دو گانه‌ها به نام قاعده‌محوری و عمل‌محوری می‌رویم و نقدهایی را می‌نگریم که به عمل‌محوری وارد کرده‌اند.

یک پرسش اساسی در مورد اخلاق فایده‌گرایانه این است که این نظام اخلاقی چه راهکاری برای اجرای اصل بنیادین فایده در حوزه‌ی عمل دارد؟ به عبارت دیگر، به چه شیوه‌ای باید فرمول نظری فایده‌گرایی را بر اعمال انسانی اعمال کرد؟ آیا فارغ از اصل بنیادین فایده، قوانین یا قواعد دیگری هم وجود دارد که فاعل اخلاقی در هنگام عمل، به آن‌ها مراجعه کند یا آنکه تنها قاعده‌ی معتبر همان بیشترین میزان فایده برای بیشترین افراد است و در هر عمل جزئی و خاصی، فاعل با محاسبه‌ی میزان فایده، درستی و نادرستی را درمی‌یابد؟ در خصوص این پرسش، فایده‌گرایان به دو دسته‌ی کلی تقسیم شده‌اند که البته در هر دسته نیز تفاوت‌نظرهایی وجود دارد. گروهی به قاعده‌محور معروف شده‌اند و اعتقاد دارند که نباید به‌طور مستقیم و بی‌واسطه اصل بنیادین فایده را در خصوص رفتارهای پیش‌رو به کار گرفت، بل این کار با واسطه‌ی قواعدی اخلاقی انجام می‌شود که خود این قواعد از اصل فایده استنتاج شده‌اند. در مقابل گروهی دیگر قرار دارند که به عمل‌محوران مشهورند و وساطت قواعد را نمی‌پذیرند و همواره و همه‌جا معیار نهایی را میزان فایده می‌دانند. البته، این گروه نیز به قواعد میانجی اعتقاد

دارند و معمولاً این قواعد را قواعد سرانگشتی یا دم‌دستی می‌نامند. کارکرد این قواعد آن است که فرایند محاسبه‌ی سود و زیان را تسهیل می‌کند، اما فی‌نفسه هیچ ارزش خاصی ندارند. از این رو، اگر درجایی مشخص شود که عمل برخلاف قاعده سود و منفعت بیشتری دارد و خوشبختی بیشتری به بار می‌آورد، بدون هیچ دغدغه‌ای باید قاعده را کنار گذاشت و بر اساس اصل فایده رفتار کرد. به این نظریه‌ی دوم، یعنی عمل محوری، نقدهای زیادی وارد کرده‌اند و در این نوشته می‌خواهیم صحت و سقم برخی از این نقدها را بررسییم تا عیار آن‌ها معلوم گردد. اما، پیش از ورود به بحث، قدری بیشتر محل نزاع را توضیح می‌دهیم و مختصری از تاریخچه‌ی تفکیک قاعده‌محوری و عمل محوری را مرور می‌کنیم.

۲. تقریر محل نزاع و نظریات

اصل فایده، اجمالاً و فارغ از اختلاف نظرها، یعنی آنکه امور مفید خوب هستند و کار درست کاری است که فواید بیشتری داشته باشد. اصل فایده اصل غایی و بنیادین فایده گرایی است، اما این اصل می‌تواند نقش‌های متفاوتی در مورد شناسایی درست و نادرست ایفا کند. دعوی جدی فایده گرایی قاعده‌محور و عمل محور نیز در همین مورد است. برگر برای تمایز این دو نظریه، معیار مناسبی معرفی کرده است تا بدانیم در این بحث، موضوع و مسئله‌ی اصلی چیست. مطابق توضیح او، در عمل محوری کار فاعل وقتی درست است که بهترین نتیجه را در میان کارهای ممکن به دست آورد و در قاعده‌محوری کار فاعل وقتی درست است که مطابق قواعد مقرر اخلاقی باشد؛ هرچند خود این قواعد بر اساس اصل فایده و به سبب نتایج ثمربخششان انتخاب شده‌اند (Berger 1984, p.64 cited as Donner, 2006, p.280). به عبارت دیگر، عمل محوری به افعال جزئی می‌نگرد و درستی و نادرستی را مستقیماً از روی نتایج می‌سنجد. در مقابل، قاعده‌محوری افعالی را مدنظر قرار می‌دهد که قواعد اخلاقی یا نظام‌های اخلاقی مجاز یا ممنوع شمرده‌اند (اعوانی، ۱۳۸۹، ص. ۱۱-۱۲).

اساس عمل محوری هم مثل دیگر انواع فایده گرایی افزایش خیر، فایده یا رفاه آدمی است، منتها تمایز آن با دیگر انواع فایده گرایی در این است که در کاربرد ایده‌ی فایده خیلی مستقیم و صریح عمل می‌کند. به‌طور ساده می‌توان عمل محوری را این‌طور تعریف

کرد: «عمل درست است، اگر و تنها اگر نتایج آن دست کم به اندازه‌ی سرجمع رفاه^۱ هر عمل دیگری باشد که فاعل اخلاقی می‌توانست آن را انجام دهد» (Eggleston, 2014, p.125). یعنی در هر موقعیتی، وقتی کار درست است که فاعل سرجمع خیر، فایده یا رفاه را به حداکثر برساند؛ با این حساب، هر جا که فاعل چنین نکند و کاری را انجام دهد که در قیاس با دیگر کارهای ممکن، خیر کمتری دارد، کاری نادرست و غلط مرتکب شده است. تنها معیار همین است و بس. بنابراین، در عمل محوری برای درک درست یا نادرست بودن عمل به نتایج یا فایده‌ی آن عمل خاص در یک موقعیت خاص می‌نگریم. یعنی، تصمیم‌گیری اخلاقی مورد به مورد است و قاعده‌ی کلی ثابت و استثناناپذیر نمی‌توان وضع کرد.

البته، عمل‌محوران هم به برخی قواعد اخلاقی پایبندند و این‌گونه نیست که مدام به اصل فایده مراجعه کنند؛ اما مسئله این است که این قاعده‌ها فی‌نفسه هیچ ارزشی ندارند و صرفاً راهنمایی کمکی برای مسیریابی هستند. انگلستون می‌گوید یک راه مقایسه‌ای و مفید برای شناخت نظریه‌ی عمل‌محوری این است که آن را در چارچوب گزینه‌هایی بررسی کنیم که به فاعل اخلاقی در یک‌زمان معین می‌دهد. فرض کنیم در یک موقعیت، فاعل هفت گزینه دارد. آثار تک‌تک این هفت کار را بر جهان می‌سنجیم و با توجه به تأثیرشان بر رفاه، آن‌ها رده‌بندی می‌کنیم. شاید فقط یک کار و شاید چند کار در رتبه‌ی اول قرار گیرند. اگر فقط یکی باشد، آن یک کار نه‌تنها درست که الزامی هم است و دیگر کارها نادرست‌اند؛ اما اگر چند کار در رتبه‌ی اول قرار گیرند، الزامی در انتخاب از میان آن‌ها نیست، اما باید یکی از همین رتبه‌اولی‌ها انتخاب شود و دیگر گزینه‌ها نادرست‌اند (ibid, p.127).

در مقابل، قاعده‌محوری متر و معیار دیگری دارد. قاعده‌محوران برخی قواعد اخلاقی را از دل اصل بنیادین فایده‌گرایی استنتاج می‌کنند و کار خود را بر اساس آن سامان می‌دهند. در موقعیت اخلاقی خاص، فرد نباید به اصل فایده مراجعه کند، بلکه باید مطابق قواعد فایده‌گرایانه عمل کند. بر این اساس، دروغ و قتل همواره عملی بد و نادرست محسوب می‌شوند، حتی اگر درجایی مفید باشند. علت قبح هم فقط و فقط قواعد نهی از

^۱. well-being

دروغ و قتل است. قاعده محور می گوید: «عمل درست است، اگر و تنها اگر، مجموعه‌ای از قواعدی آن را تجویز کرده باشند که پذیرش عمومی آن‌ها دست کم به میزان سرجمع رفاهی نتیجه می‌دهد که مجموعه قواعد بدیل نتیجه می‌دهند» (ibid, p.130). این‌ها قواعدی‌اند که اگر فاعلان اخلاقی تبعیت کنند، بیشترین فایده و خیر به دست می‌آید. بر این مبنا، اگر در یک موقعیت خاص، تبعیت از قاعده بیشترین سود را نمی‌آورد، باز هم باید تبعیت شود؛ زیرا عموماً سودبخش‌اند و مردمان باید مطمئن باشند که این قواعد رعایت می‌شوند (Donner, 2006, p.280). در آثار متعدد دیگری، فایده‌گرایی قاعده محور تقریباً به همین ترتیب تعریف شده است که فقط به دو مورد دیگر از باب نمونه اشاره می‌کنیم: «عمل صحیح است مشروط بر آنکه با مجموعه‌ای از قوانینی که پذیرش عمومی آن‌ها بیشترین خیر را به وجود می‌آورد، مطابق باشد» (مکناتون، ۱۳۸۶، ص. ۱۲۱). دیوید لایز هم در تعریف قاعده‌محوری می‌گوید: «نظریه‌ای که بر اساس آن درستی یا نادرستی اعمال خاص می‌تواند (یا باید) با ارجاع به مجموعه‌ای از قواعد معین شود که دفاع، توجیه یا خاستگاه فایده‌گرایانه دارند» (Lyons, 1965, p.11).

۳. تاریخچه تفکیک

معمولاً، گفته می‌شود که این نام‌گذاری ابداع ریچارد برنت در ۱۹۵۹ است (Miller, 2014, p.146; West, 2004, p.74)، اما باید توجه داشت که اصل بحث سابقه‌ی طولانی‌تری دارد و خود برنت پیشینه‌ی آن را به اپیکور بازمی‌گرداند. مطابق بیان او، اپیکور در نظریه‌ی حقوق، توماس آکویناس در نظریه‌ی قانون طبیعی، کامبرلند در نظریه‌ی خود در باب عمل و بارکلی در فایده‌گرایی الهیاتی خود مطابق نظام فایده‌گرایی قاعده‌محور سخن گفته‌اند (برنت، ۱۳۸۶، ص. ۲۲۹-۲۳۰). برنت در نوشته‌اش با نام *درباره‌ی شکلی مقبول از فایده‌گرایی*، می‌گوید که می‌خواهیم نوعی از فایده‌گرایی را معرفی کنیم که اعتراضات زیاد و هولناک قبلی بر آن وارد نباشد. من این فایده‌گرایی جدید را قاعده‌محور می‌نامم، در مقابل فایده‌گرایی عمل‌محور. منظور از عمل‌محور فایده‌گرایی‌ای است که در آن، درستی عمل متناسب با فایده‌ی نتایج آن، در قیاس با کارهای ممکن بدیل، سنجیده می‌شود. عمل‌محوری نظریه‌ی اتمیستی است، یعنی ارزش نتایج یک عمل مفرد، برای صحت آن مکفی و قطعی است. اما در قاعده‌محوری، درستی

عمل ربطی به فایده‌ی یک عمل جزئی ندارد؛ بلکه فایده مطابق اصول و قواعد ارزیابی می‌شود. هرچند، اعتبار خود آن قواعد مبتنی بر فایده‌ای است که از پذیرش عمومی آن‌ها به دست می‌آید. قاعده محوری اتمیستی نیست، بلکه ارگانیک است و صحت یک عمل خاص، نه به تنهایی و مجزای از دیگر امور که از طریق ربطش با سیاست و مشی اجتماعی معلوم می‌شود (Brandt, 2003, p.240).

پیش و پس از برنت، این تفکیک را با نام‌های دیگری نیز خوانده‌اند. برای مثال جی.جی. اسمارت آن را فایده‌گرایی حداقلی و حداکثری می‌نامد و مرادش از فایده‌گرایی حداکثری همان چیزی است که ما عمل محور نامیدیم. او در مقاله‌ای با نام *فایده‌گرایی حداکثری و حداقلی*، مدافع همین نظریه‌ی عمل محوری یا به تعبیر وی، فایده‌گرایی حداکثری است و اساساً فایده‌گرایی حداقلی یا قاعده‌محور را چندان شایسته‌ی نام فایده‌گرایی نمی‌داند (اسمارت، ۱۳۸۲، ص. ۲۲۳-۲۳۸). جان رالز در مقاله‌ی مشهور *دو مفهوم از قواعد*، بدون ذکر عنوان قاعده‌محوری یا عمل محوری در این باره سخن می‌گوید. در نظر او، دو نوع برداشت از قاعده وجود دارد. در نگاه اول که رالز آن را «دیدگاه فوری»^۱ می‌نامد، قواعد با توجه رفتار و اعمال تجربی تقریر می‌شوند و لذا امکان اصلاح، تغییر و بازنگری در آن‌ها در هنگام عمل وجود دارد. در نگاه دوم که «قواعد عمل»^۲ نامیده می‌شود، قواعد مقدم بر عمل هستند و تطابق با قانون یعنی پیروی موبه‌مو از آن. طبق دیدگاه فوری، فاعل اخلاقی می‌تواند به قاعده‌ی اصلی فایده‌گرایی، یعنی اصالت فایده هم مراجعه کند؛ اما در دیدگاه قواعد عمل چنین حقی ندارد. در این مقاله، رالز از مفهوم قواعد عمل در اخلاق فایده‌گرایانه دفاع می‌کند و معتقد است مطابق این مفهوم اشکالات سنتی به فایده‌گرایی حل و برطرف می‌شود (رالز، ۱۳۸۲، ص. ۲۰۸-۲۲۰).

گاه نیز این تفکیک با اصطلاح فایده‌گرایی مستقیم و غیرمستقیم مشخص شده است. فایده‌گرایی مستقیم همان چیزی است که عمل محور نامیدیم و در آن، اصل فایده مستقیماً بر کار جزئی و خاص انطباق داده می‌شود. در مقابل، فایده‌گرایی غیرمستقیم

1. summary view

2. rules of practices

قرار داد که اصل فایده، یک راست و بی میانجی بر فعل فاعل تطبیق داده نمی شود، بلکه این کار از طریق واسطه یا وسایطی انجام می گیرد. یکی از این واسطه های ممکن قواعد میانجی است که در این صورت با نظریه قاعده محوری یکی می شود. به عبارت دیگر، همه ی نظریه های فایده گرایانه ی غیر مستقیم قاعده محور نیستند، بلکه بستگی دارد که چه چیزی را واسطه قرار دهند، اگر قاعده واسطه باشد، به نظریه ی قاعده محور بدل می شود. اما، به جای قاعده، ممکن است شهود، فضیلت یا محرک میانجی قرار گیرد (Eggleston, 2014, p.130). همچنین، یک دسته از عمل گرایان نیز فایده گرای غیر مستقیم نامیده شده اند. این دسته میان «ملاک درستی و نادرستی» و «شیوه ی اجرا» ی آن فرق می گذارند و ضمن تأکید بر اینکه قاعده محور نیستند، می گویند اصل فایده به طریقی نامستقیم و غیر مباشر بر عمل تطبیق داده می شود (Eggleston, 2014, p.140; Crisp, 1997, p.112-113). بنابراین، فایده گرایی غیر مستقیم نامی انحصاری برای قاعده محوران به شمار نمی آید و دقیقاً به دلیل همین ابهام زایی، میلر می گوید که این نام برای قاعده محوری مناسب نیست (Miller, 2014, p.147).

دیوید لاینز از دو نوع فایده گرایی ساده و فایده گرایی تعمیم پذیر سخن می گوید که شباهت هایی با تفکیک عمل محور و قاعده محور دارد، اما یکی نیست. مطابق تعریف لاینز، در فایده گرایی ساده، آزمون فاعل بدین ترتیب است که می پرسد: اگر این عمل انجام شود، به طور سرجمع چه آثاری دارد یا در قیاس با کارهای بدیل چه وضعیتی دارد؟ اما فایده گرایی تعمیم پذیر می پرسد: اگر همه چنین کنند، چه آثاری دارد و چه نتایجی به بار می آید؟ البته، فرض گرفته نمی شود که همه چنین می کنند، بلکه پرسیده می شود که اگر همه چنین کنند، چه می شود (Lyons, 1965, p.3-4). همان طور که اشاره شد نمی توانیم این دو گانه را با تفکیک موضوع بحث خود یکی بدانیم و الزاماً هر قاعده محوری تعمیم پذیری را نمی پذیرد. خود لاینز نیز این نکته را تذکر می دهد که تفاوت ها و شباهت هایی میان فایده گرایی تعمیم پذیری و فایده گرایی قاعده محور هست. برای نمونه، در قاعده محوری، درست و نادرست کارها بر اساس قواعدی است که مبنایشان اصل فایده است، اما برخلاف آن، فایده گرایی تعمیمی هیچ ارجاع مستقیمی به قواعد نمی دهد. (ibid, p.11).

به هر روی آنچه معلوم است، متأخر و جدید بودن این تفکیک میان عمل محوری و قاعده محوری است. یعنی فایده گرایان سنتی و اولیه مستقیماً با چنین پرسشی روبرو نبودند که در خصوص آن تصمیم بگیرند. با وجود این، معمولاً گفته می شود که اکثر فایده گرایان سنتی عمل محورند. یعنی تصور آن ها از فایده گرایی چنین بوده است که اصل فایده را مستقیماً بر امور اعمال کنند و نتایج را بسنجند. اگلاستون می گوید که با وجود عدم تمایز دقیق میان عمل محوری و قاعده محوری، بنتام، سیجویک و مور از جمله ی عمل محوران در فایده گرایی اند. گویی این فیلسوفان عمل محوری را حالت پیش فرض و عادی فایده گرایی می دانستند (Eggleston, 2014, p.129-130). لاینز نیز ضمن تأیید چنین سخنی، علت انتساب عمل محوری به فیلسوفان آغازین فایده گرایی را تأثیر و نفوذ مور می داند. هر چند او نیز می گوید باید در این قبیل انتساب ها قدری احتیاط کرد (Lyons, 1965, p.9). در مورد جان استوارت میل اختلاف نظر جدی وجود دارد. برخی مثل کریسپ (Crisp, 1997, p.102-119) او را عمل محور و برخی مثل ارمسون (ارمسون، ۱۳۸۲، ص ۱۶۹-۱۷۹) میل را قاعده محور می دانند و عده دیگری (West, 2004, p.84; west, 2014, p.66-71; Donner, 2006, p.280) می گویند میل به طور مطلق و دقیق، ذیل هیچ یک از این عناوین نمی گنجد و فایده گرایی او آن قدر پیچیده است که نمی توان تکلیف نهایی و قطعی را در مورد او تعیین کرد.

۴. عمل محوری: اعتراضات و پاسخها

همان طور که گفتیم عمده ی فیلسوفان نخستین فایده گرا، به استثنای میل، به گونه ای سخن گفته اند که گویی عمل محور بوده اند. بنابراین، شاید این پرسش مطرح شود که علت پیدایش گرایش قاعده محوری چیست؟ چرا فایده گرایان قاعده محور سر بر آوردند؟ بی شک، یکی از علت های پیدایش نظریه ی قاعده محوری یا دقیق تر بگویم تفکیک عمل محوری از قاعده محوری، انتقادها و اعتراض های ویرانگری بود که علیه فایده گرایی مطرح می شد. از این رو، برخی فیلسوفان اخلاق که دل در گرو فایده گرایی داشتند و قصد جدایی از آن را نداشتند، تقریری دیگر از آن پیش نهادند که فایده گرایی قاعده محور یا نتیجه گرایی قاعده محور نام گرفت. دسته ای دیگر از هواخواهان فایده گرایی همین عدول را بر هم نتاییدند و همچنان سفت و سخت فایده گرایی را به همان شکل نخستین و بنتامی

آن پذیرفتند و از همان جایگاه، پاسخ انتقادات را دادند. اکنون مناسب است نگاهی به این اعتراضات و پاسخ‌ها بیندازیم.

گشت‌وگذار در میان انتقادهای علیه عمل‌محوری، موضوع جالب توجهی را نمایان می‌کند که از قضا میل نیز به نوعی، در فایده‌گرایی، به آن اشاره می‌کند (میل، ۱۳۸۸، ۲/۱). برخی نظریه‌ی فایده‌گرایی را آن‌قدر سخت و دشوار می‌دانند که اساساً امکان ندارد در عمل اجرا شود؛ زیرا بیش از حد ممکن بار بر دوش فاعل بی‌نوا می‌گذارد. در مقابل، برخی دیگر این نظریه‌ی را هموارگر راه هوا و هوس می‌دانند و می‌گویند فایده‌گرایی ویرانگر هر نوعی از اخلاقیات انسانی است. اگلاستون انتقادهای علیه فایده‌گرایی عمل‌محور را ذیل سه دسته‌ی مختلف توضیح می‌دهد. به نظر می‌رسد اساس دسته‌بندی او مناسب باشد و ما نیز برخی اعتراضات مختلفی را که او و دیگران مطرح کرده‌اند ذیل همین تقسیم سه‌گانه طرح می‌کنیم.

۴-۱. دسته‌ی اول: ناعملی بودن فایده‌گرایی عمل‌محور

در این دسته از اعتراضات، نکته‌ی اصلی آن است که نتیجه‌ی قطعی کارها پیش‌بینی‌پذیر نیست و نمی‌توان با اطمینان گفت که کارها دقیقاً چه نتایجی دارد و بر چه کسانی چه آثاری می‌نهد. وقتی کشف نتایج ناممکن باشد، دیگر نمی‌توان معیار «بیشترین خیر برای بیشترین افراد» را در عالم واقع به کار برد. بنا بر فایده‌گرایی عمل‌محور، در هر تصمیم روزانه‌ای باید نتایج دقیق سنجیده شود؛ اما مشکل این است که نمی‌توان همه‌ی آثار همه‌ی اعمال را در شرایط مختلف از قبل سنجید و برای همه‌ی امکان‌های پیش‌رو تصمیمات مشخص صادر کرد. در پاسخ به این انتقاد، عمل‌محوران نمی‌توانند بگویند صرف شناخت سمت‌وسو و گرایش کارها کافی است؛ زیرا در عمل‌محوری ارزش اخلاقی هر کاری بر همه‌ی نتایج آن عمل استوار است، حتی اگر نتایج نامعمول، عجیب و دور باشد؛ اما مشکل اینجاست که اساساً نمی‌توان همه‌ی نتایج اعمال را پیش‌بینی کرد. برای مثال، شاید کمکی که ما به فردی غریبه می‌کنیم، باعث شود او در مشکل بزرگ‌تری بیفتد یا برای مثال، قطعاً نیاکان جناب هیتلر نمی‌دانستند تلاش آن‌ها برای تولیدمثل، روزی به فاجعه‌ی هولوکاست می‌انجامد و یکی از علل وقوع آن می‌شود (Egglesto, 2014, p.136).

به نظر می‌رسد این اشکال هم تاحدی وارد و درست است و هم به‌نوعی بازی فکری به‌شمار می‌رود. درست می‌نماید؛ زیرا از یک سو، بالاخره نظریه‌ای که درست و نادرست و خوب و بد را مبتنی بر نتایج می‌کند، باید معنا و مراد از نتیجه را دقیقاً مشخص و مرزهای آن را معین کند. به‌هرروی آن‌ها که به نظریه‌ی حرکت پروانه‌ای نیم‌نگاهی دارند، می‌گویند شاید بال‌زدن پروانه‌ای زیبا در شهری کویری موجب طوفانی سهمناک در اقیانوس شود. یعنی نتایج پدیده‌ها تا این حد پیش‌بینی‌ناپذیر است. اما از سوی دیگر، این اشکال بیشتر نوعی سرگرمی و تفریح است. آیا مراد نتیجه‌گرایان در اخلاق تا این حد وسیع و بی‌حد و مرز است؟ این سخن که معقول نیست، حتی اگر چنین آثاری در دنیای واقعی، واقعی باشد. فرض کنید دود سیگار فرهاد که در منزل خود سیگار می‌کشید، موجب حساسیت و عطسه‌های ناگهانی و گوش‌خراش همسرش پرستو شود. روزی پرستو به منزل دوستش سپیده می‌رود که باردار است، اما متأسفانه، بر اثر یک عطسه‌ی ناگهانی و بلند پرستو، سپیده می‌ترسد و جنینش دچار مشکل می‌شود و بعداً به شکل نوزادی ناقص و عقب‌مانده به دنیا می‌آید. خسرو، شوهر سپیده که از قضا از نزدیکان و وزیران رئیس‌جمهور است، به سبب بیماری فرزند خود به بیماری روحی سنگدلی دچار می‌شود. به سبب تلقینات جدید خسرو، رئیس‌جمهور فرمانی ناعادلانه را امضا می‌کند که به‌موجب آن میلیون‌ها کارگر از کار بیکار می‌شوند. این سلسله‌انتهای ندارد؛ زیرا می‌توانیم ماجرا را به خانه‌ی هریک از آن میلیون‌ها کارگر اخراجی ببریم و آثار سوء را همچنان پی‌بگیریم. فرهاد تا کجای این ماجرا مسئول است و به لحاظ اخلاقی (نه حقوقی) نخی از سیگار تا چه حد او را گناهکار می‌کند؟ بحث بر سر این نیست که فرهاد مسئول همه‌ی این نتایج باشد، که قطعاً نیست. بحث بر سر این است که آیا او اصلاً به لحاظ اخلاقی هیچ مسئولیتی در قبال اخراج کارگران دارد؟ در کل، به نظر می‌رسد در این قبیل اعتراض‌ها اساساً، شرایط نقد پاس داشته نمی‌شود. این قبیل بازی‌های فکری را (اگر نام آن را مغالطه‌نگذاریم) در مورد هر نظام اخلاقی‌ای می‌توان طراحی کرد و فقط فایده‌گرایی نیست که اسباب چنین بازی‌هایی می‌شود.

البته، این قبیل اشکالات می‌تواند به‌مثابه‌ی تلنگری بر ذهن فیلسوفان نتیجه‌گرا باشد تا حد نتیجه را مشخص و برای آن مرزی تعیین کنند. کسی که معیار درستی و نادرستی را

بهترین نتایج برای بیشترین افراد می‌داند، باید مشخص کند منظورش از نتیجه چیست؟ منظورش از بیشترین افراد چیست؟ آیا در هر کار اخلاقی باید همه‌ی انسان‌های روی زمین را مدنظر داشته باشیم؟ قطعاً، این گونه نیست، اما باید معلوم و معین شود. می‌توان بدون توسل به شهود، نتیجه را با قیدهایی در بند و با حدودی تحدید کرد، برای مثال با قیدهایی مانند «قصد و نیت فاعل»، «ادراک‌های متداول انسان‌ها از نتایج»، «نتایج متداول و متعارف کارها که تجربه‌ی تاریخ بشر نمایانگر آن است». این‌ها معیارهایی ملموس است که در تعیین نتیجه در نظام اخلاقی کارسازند و حتی احتمالاً به حقوق‌دانان نیز کمک‌هایی برساند.

همچنین، به لحاظ اخلاقی باید نتایجی را مدنظر بگیریم که در اختیار فاعل اخلاقی‌اند و دست کم پیش‌بینی‌پذیرند. فیلسوف نتیجه‌گرا از منظری اخلاقی، نمی‌تواند فاعل را مسئول پیامدهایی لحاظ کند که دور از انتظار، ناگهانی، تصادفی و پیش‌بینی‌ناپذیرند. اختیار شرط اساسی و لازم اخلاق است و هیچ‌گاه نمی‌توانیم به لحاظ اخلاقی فرد را مسئول کارهایی بدانیم که در اختیارش نیست. یکی از دلایل مخالفان نتیجه‌گرایی در اخلاق همین است که نتیجه در اختیار انسان نیست و لذا نمی‌توان آن را مبنای درست و نادرست اخلاقی قرار داد. به همین دلیل، موافقان نتیجه‌گرایی باید تعریفی از نتیجه پیش‌نهند که دچار این معضل نباشد.

۴-۲. دسته‌ی دوم: زیان‌باری فایده‌گرایی عمل محور

در دسته‌ی دوم این اعتراض‌ها نقدی منطقی به فایده‌گرایی عمل محور وارد می‌شود که بر اساس آن، ادعا می‌شود این نظریه دچار عدم انسجام شده و با خودش در تناقض است. داستان این است که مخالفان به چند نتیجه و ثمره‌ی تلخ و زیان‌بار فایده‌گرایی عمل محور اشاره می‌کنند و سپس می‌گویند دقیقاً بر اساس خود همان نظریه‌ی فایده‌گرایی و اصالت فایده، نباید به فایده‌گرایی اتکا کرد؛ زیرا نتایج بدی دارد و نه تنها بیشترین سود را به بیشترین افراد نمی‌رساند که حتی مشکل‌آفرینی هم می‌کند. بنابراین، فایده‌گرایی خودمتناقض است. برخی از این مشکلات و پاسخ عمل‌محوران به آن‌ها را بررسی می‌کنیم:

اشکال اول) فایده‌گرایی بسیار دشوار است و مطالبات بسیار زیادی از انسان دارد،

مگر می‌شود در هر لحظه‌ای از زندگی بی‌طرفانه، تصمیمی بگیریم که بیشترین فایده را برای بیشترین افراد دارد؟ این تکلیفی سنگین بر دوش فاعل اخلاق است و فراتر از توان و طاقت انسانی می‌نماید. مکناتون می‌گوید با چنین رویکردی، انسان هیچ‌گاه نمی‌تواند پیگیر اهداف و برنامه‌های شخصی خود باشد. در واقع، مطالبه‌ی فایده‌گرایی از فاعل این است که تقریباً همه‌ی توان خود را برای ساختن جهانی بهتر صرف کند؛ از این رو او دیگر هیچ فرصت و سرمایه‌ای برای پیگیری علایق خود نخواهد داشت، مگر در این حد که تقویت شود و بتواند بر سرجمع خیر جهان بیفزاید (مکناتون، ۱۳۸۶، ص. ۱۲۴-۱۲۵؛ مردیها، ۱۳۸۸، ص ۲۱۵). چنین راهبردی در زندگی، کام آدمی را تلخ می‌کند و زندگی او سرشار از زیان، ضرر و خسارت می‌شود.

اشکال دوم) معضل دوم در ادامه‌ی مشکل اول است و در این نقد گفته می‌شود، فایده‌گرایی عمل‌محور هیچ جایی برای وظایف فرد نسبت به خانواده، دوستان و آشنایان نمی‌گذارد. اصل بی‌طرفی در فایده‌گرایی می‌گوید لذت هر فرد برابر است با فرد دیگر و اصل این است که بیشترین لذت یا لذت بیشترین افراد ممکن تأمین شود، نه آشنایان و اقوام. اگر در موقعیتی خطرناک، پدر من و فردی غریبه در حال غرق‌شدن باشند و من فقط توان نجات دادن یکی از آن‌ها را داشته باشم، فایده‌گرایی عمل‌محور اجازه نمی‌دهد پدر را به صرف پدر بودن نجات دهم؛ بل باید محاسبه کنم که نجات کدام‌یک از آن دو بیشترین خیر را دارد یا بیشترین خیر را برای بیشترین افراد دارد.

برنت درباره‌ی لوازم هولناک عمل‌محوری دو مثال می‌زند: اول، فرد فقط وقتی می‌تواند در آمد ماهیانه‌ی خود را خرج خود و خانواده‌اش کند که راه مؤثرتر و پرخیرتری برای خرج کردن آن نباشد، برای مثال امکان رفع نیاز نیازمندان ممکن نباشد. دوم، در مثال دوم موقعیت دشوارتری را به تصویر می‌کشد: اگر پدر پیر فرد بیمار است و هزینه‌ی مخارج و نگهداری از او خیلی سخت و سرسام‌آور است، فرد می‌تواند به این فکر کند که به‌طور پنهان و بدون التفات دیگران، زندگی پدرش را به پایان برساند. البته، این کار باید حتماً پنهانی باشد که تأثیر بدی بر اجتماع نگذارد! (Brandt, 1965, p.241)

فهم متداول اخلاقی نمی‌تواند به‌سادگی چنین احکامی را بپذیرد. شاید گفته شود که نظام اخلاقی عقلانی موظف نیست، الزاماً از عرف و عادت مردم تبعیت کند، بلکه

می‌خواهد حکم درست را صادر کند، حتی اگر عرف در درک و پذیرش آن با مشکل مواجه شود. اما این پاسخ کافی و دقیق نمی‌نماید؛ زیرا اولاً، بالاخره اغلب احکام اخلاقی متداول هم مبنا و اساسی دارند و بر آب بنا نشده‌اند که با بادی بریزند. از قضا، برخی فایده‌گرایان مثل میل می‌گویند اساس و بنیان احکام اخلاقی عرفی هم همین فایده‌گرایی است، منتها بدان توجه نمی‌شود (میل، ۱۳۸۸، ۳/۱). ثانیاً، نظام اخلاق متداول می‌گوید رابطه‌ی خویشی و آشنایی نوعی رابطه‌ی حق و مسئولیت ایجاد می‌کند که میان دو غریبه، آن روابط برقرار نیست. فرض کنید اجمالاً تعریف حق چنین باشد: «هر جا که فرد به‌طور موجه و مقبول از من و جامعه انتظار داشته باشد که از خواسته‌ی او حمایت کنیم و آن را به رسمت بشناسیم». بر این مبنا، وقتی پای رابطه‌ی خویشاوندی و دوستی در میان است، دو طرف به‌حق از همدیگر انتظار دارند که در مواقع دشوار زندگی مورد حمایت همدیگر واقع شوند و این را حق خود می‌دانند. ثالثاً، همه‌ی این‌ها به کنار، مفهوم دوستی، محبت به رفیق، وظایف در قبال والدین و فرزندان از مفاهیم اصلی و اساسی انسانیت است و هیچ نظامی حق ندارد به‌سادگی از کنار این گنج‌های ارزشمند بشری گذر کند و آن‌ها را یغما ببرد. فقط لحظه‌ای فرض کنیم مفاهیم مذکور از قاموس روابط بشری حذف شود، آیا دیگر چیزی از زندگی ارزشمند یا حتی (بر اساس مبنای فکری عمل‌محوران) لذت‌بخش خواهد بود؟ این هم خسارتی دیگر است از جانب عمل‌محوری که باعث می‌شود نظریه‌ی فایده‌گرایی عمل‌محور با خودش ناسازگار باشد.

برخی در پاسخ به این اشکال و اشکال قبل گفته‌اند اینکه رفتار و اعمال ما در خدمت خودمان و خویشان و دوستانمان باشد، هیچ عیب و قبیحی ندارد و با فایده‌گرایی عمل‌محور هم کاملاً سازگار است. فایده‌گرایی نمی‌گوید که هر چه می‌کنیم از سر احساس وظیفه و با انگیزه‌ی ارتقاء منافع عمومی باشد، به‌عکس اکثر کارهای ما با انگیزه‌هایی جز این انجام می‌شود و صرف چنین انگیزه‌هایی موجب غیراخلاقی شدن رفتار آدمی نمی‌شود، بلکه ملاک اخلاق این است که مطابق قاعده باشد. به عبارت دیگر، در این قبیل اشکالات، خلط «انگیزه» و «قاعده» رخ داده است. آنچه اهمیت دارد مطابقت با خود قاعده‌ی اخلاقی است، به هر انگیزه‌ای باشد مهم نیست. مهم این است که عمل در نهایت باعث سود جمعی شود، حتی اگر نیت و انگیزه‌ی فاعل ارتقاء سود جمعی نباشد

و غالباً هم چنین نیست. عمل خیر فرد خوب است، حتی اگر به انگیزه‌ی شهرت‌طلبی باشد. اهمیت انگیزه فقط درجایی است که می‌خواهیم شأن شخصیت فرد را ارزیابی کنیم و در سنجش خود عمل نقشی ندارد. در ارزیابی عمل، فقط و فقط مطابقت با قاعده و اصل فایده اهمیت دارد (مردیها، ۱۳۸۸، ص. ۲۳۰-۲۳۱).

در خصوص این دفاع چند نکته به ذهن می‌رسد:

اول، انداختن چنین شکافی میان نیت و عمل خطرناک می‌نماید. بگذریم از فیلسوفی همانند کانت که اهمیت بسیار بیشتری به نیت و انگیزه‌ی فاعل اخلاقی می‌دهد، اما آیا بر مبنایی فایده‌گرایانه هم می‌توان ادعا کرد که هیچ ارتباطی میان انگیزه‌ی فاعل و فعل او نیست؟ اساساً، چنین شکافی به سود و صلاح بشر نیست و لوازم ناگواری دارد. با چنین مبنایی، دیگر ریاکاری برای خود فعل هیچ عیبی ندارد و نادرست نیست و اگر هم مشکلی داشته باشد، در خصوص شخصیت فاعل است، نه افعالش. به عبارت دیگر، میان احسان و تصدقی که از روی ریا، حقه و فریب انجام می‌شود با احسان و تصدقی که از روی صدق، همدلی و محبت انجام می‌شود، مطلقاً هیچ فرقی وجود ندارد! از یاد نبریم که فایده‌گرایی سیمایی جمع‌گرا دارد و یکی از موارد اساسی تمایز این نظریه با خودگرایی همین است؛ اما با چنان تفسیری دیگر فرق نمی‌کند عمل به انگیزه‌ی سود شخصی باشد یا جمعی. آری، شاید فقط شخصیت فرد قدری خودپرست شود، اما در ارزیابی عملش فرقی نیست! چنین سخنانی به نظر می‌رسد با خود اصالت فایده هم ناسازگار باشد. علاوه بر آنکه اساساً، نوع شخصیت و انگیزه‌های آدمی بر نحوه‌ی عمل او تأثیر می‌گذارد و نمی‌توان این دو را چنین از هم گسیخت. به همین دلیل است که فیلسوف فایده‌گرایی همچون میل به پرورش شخصیت اهمیت زیادی می‌دهد.

دوم، فارغ از مشکل بالا، چنین شکافی میان انگیزه و قاعده، اصلاً اشکال را برطرف نمی‌کند؛ زیرا در فلسفه‌ی اخلاق بحث بر سر این نیست که اکنون مردم چگونه و به چه انگیزه‌ای عمل می‌کنند، بل بحث بر سر این است که چگونه باید عمل کنند. اشکال این بود که به کارگیری چنین راهبردی زیان‌بار است؛ زیرا اجازه‌ی پیگیری اهداف فردی را نمی‌دهد و همچنین مانع ترجیح دوستان و آشنایان می‌شود. نمی‌توان در پاسخ به این اشکال گفت همین حالا هم مردم به آن راهبرد پایبند نیستند و در کارهایشان منافع خود

و آشنایان را در نظر می گیرند. بحث ما ارزیابی آن راهبرد است، نه وضع فعلی مردمان. منتقدان می گویند اگر کسی بخواهد بر آن مبنا پیش برود و به آن نظام پایبند باشد، با چنان معضل هایی روبرو می شود. نمی توان گفت حالا شما چندان نگران و هراسناک نشوید، چون مردم چنان نمی کنند! این پاسخ منطقی نیست، زیرا اشکال بر اساس نظریه ای شرطیه و قیاسی استثنایی استوار است و مقدم و تالی دارد. اگر مقدم باشد، تالی هم خواهد بود. برای حل مشکل باید تالی را رفع کنید، نه مقدم را. علاوه بر این، اگر قرار است نظریه ای ما هیچ تأثیری در رفتار فاعل اخلاقی نداشته، خوب برای چه نظریه می دهیم؟ فلسفه ای اخلاق قرار است موجبات صلاح را در رفتار ایجاد کند و اگر در این مسیر توصیفی هم از واقعیت کنونی به دست می دهد باید در این راستا باشد.

سوم، در راستای نکته ی قبل، به نظر می رسد که پاسخ مذکور اساساً اشکال را برطرف نمی کند؛ زیرا اشکال این نیست که فایده گرایی الزاماً مخالف با روابط دوستی و خویشاوندی و عاطفی است؛ اشکال این است که نظریه ی فایده گرایی عمل محور هیچ ارزشی برای این ها قائل نشده است و اگر در مثال مذکور، نجات جان پدر فایده ی کمتری داشته باشد، عمل محوری حرفی برای گفتن ندارد و نمی تواند از علایق عاطفی دفاع کند. اینکه در بسیاری از موارد، آدمیان به علایق عاطفی خود توجه دارند، این ضعف نظری را جبران نمی کند.

گویی، اشکالی بر سر راه فایده گرایی هست که به نوعی هم گریبان عمل محوران را می گیرد و هم شاید دامن قاعده محوران را بیالاید. مفاهیمی مثل دوستی، عشق و توجه به اطرافیان از مبانی و بنیان های شکل گیری انسانیت و جامعه ی انسانی اند. هم ذات، ماهیت و سرشت انسان با این ها گره خورده است و هم سقف اجتماعات بشری بر این ستون ها زده شده است. از این رو، هر چیزی که این مفاهیم یا بهتر بگوییم اصول را تهدید کند باید تحدید شود. این سخن بر مبنایی ذات انگار، پیشینی، متافیزیکی و تکلیف مدارانه نیست، از قضا بر مبنایی تجربی و فایده گرایانه، این ها اهمیت دارند و باید محافظت شوند. لذا وقتی اشکال می شود بر مبنای عمل محوری این ها در خطر نابودی قرار می گیرند، اتفاقاً به خاطر ضررها، رنج ها و دردهایی که در نبود چنین اصولی سربرمی آورد (اگر بتوان فرض کرد انسان و انسانیتی بدون این ها وجود داشته باشد)، باید درنگ کرد و به

عصای احتیاط تکیه زد. نمی توان با صرف تقلیل این اصول به فایده و لذت مشکل را حل کرد؛ زیرا به نظر می رسد ارزش این اصول قدری سنگین تر باشد و نباید دوستی، محبت و عشق را به فایده‌ی محض تقلیل داد.

اشکال سوم) در اشکال سوم به فایده‌گرایی عمل محور گفته می شود که تطبیق اصل فایده در زندگی روزمره، فارغ از اشکالات فوق، زمان بر است و قدرت واکنش سریع را از آدمی می ستاند. انسان در هر موقعیتی باید همه‌ی امکان‌های پیش رو را بسنجد تا متوجه شود که کدام سود بیشتری دارد. انگلستون می گوید از منظر منتقدان، اگر مردم اخلاق عرفی را کنار بگذارند و عمل محوری را برگزینند، خود فرایند تصمیم گیری خسته کننده و زمان بر است (Eggleston, 2014, p.137). عمل محوری راهنمای خوبی برای عمل نیست؛ زیرا همواره محاسبات نیازمند آن هستند که بررسی‌ای دقیق و محتاطانه انجام شود و چنین راهبردی خیلی زمان بر است (مردیها، ۱۳۸۸، ص ۲۱۵). میل نیز در فایده‌گرایی به این انتقاد اشاره می کند و می گوید منتقدان گفته‌اند «پیش از اقدام به فعل، زمان کافی برای محاسبه‌ی تأثیر هر رفتاری بر خوشبختی عمومی وجود ندارد» (میل، ۱۳۸۸، ۲/۲۴).

پاسخ عمل محوران تقریباً همان پاسخی است که میل به این انتقاد می دهد. میل می گوید قرار نیست هر فرد در هر لحظه چرتکه‌ی محاسبه بردارد، محسنات و ذمائم و نیک و بد را حساب و کتاب کند و سپس به نفع یک طرف حکم کند. معلوم است که در هر موقعیتی چنین زمان و فرصتی نیست؛ اما مسئله این است که انسان به اندازه‌ی کل تاریخ حیات انسانی این فرصت را داشته است. پیشینیان آزموده‌اند و ماحصل آزمایش را در قالب قواعدی به ما نیز عرضه کرده‌اند؛ لذا برای ما هم کافی است که به همان تجارب و محاسبات بسنده کنیم.

در طول تاریخ انسان‌ها از راه تجربه آموخته‌اند که چه کارهایی چه پیامدهایی دارد؛ همین تجربه است که مدار و محور تدبیر و دوراندیشی و اخلاق زندگی است. برخی چنان سخن می گویند که گویی این رشته از تجارب از همین حالا آغاز شده است و انگار که وقتی کسی در آستانه‌ی تعرض به جان و مال کسی قرار می گیرد، بایستی برای اولین بار در مقام ملاحظه‌ی این برآید که آیا قتل یا دزدی مضر به حال خوشبختی خلاق است یا نه (میل، ۱۳۸۸، ۲/۲۴).

اسمارت نیز معتقد است فایده‌گرایی حداکثری (یا همان عمل‌محور) بیشتر رفتار خود را با توجه به قواعد اخلاق عرفی هدایت می‌کند که در واقع قواعد سرانگشتی^۱ برای محاسبه‌ی سود و زیان هستند. البته، این مراجعه بدان دلیل نیست که این قواعد اصالتی فی‌نفسه دارند، بل بدان دلیل است که فایده‌گرایی حداکثری فرض می‌گیرد که در هنگام تنگی وقت و فوریت عمل، فایده‌گرایی حداکثری چنین رویکردی را می‌طلبد. وقتی فردی در رودخانه در حال غرق شدن است، فرصت نیست که بررسی کنیم او چگونه فردی است و آیا نجات او به نفع انسان‌هاست یا به ضررشان. فرد فایده‌گرایی درنگ برای نجات اقدام می‌کند و حتی اگر بعداً بفهمد که فردی نابکار و ستمگر را نجات داده است، کارش درست و اخلاقی است. اسمارت از این هم فراتر می‌رود و می‌گوید حتی اگر فردی بداند که انسان در حال خطر همان هیتلر است که بعدها پیشوای آلمان و عامل جنگ جهانی دوم می‌شود، باز هم عمل او ستایش می‌شود؛ زیرا با چنین ستایشی خُلقی نیکو تقویت می‌شود که به‌طور کلی نتایجی مثبت برای بشر دارد. «ما هیچ‌گاه نباید فراموش کنیم که یک فایده‌گرایی حداکثری ممکن است اعمالی را تحسین کند که می‌داند اشتباه است» (اسمارت، ۱۳۸۲، ص. ۲۲۷-۲۲۸).

آیا چنین پاسخی با عمل‌محوری سازگار است یا آنکه فقط از زبان قاعده‌محوری پذیرفته است؟ عمل‌محوران می‌گویند عمل‌محوری هیچ تعارضی با ارجاع به قوانین اخلاق دم‌دستی یا سرانگشتی ندارد؛ زیرا هیچ اصالتی به قواعد داده نمی‌شود و هرگاه که متوجه شویم تبعیت از آن‌ها فایده ندارد و با اصالت‌بیشترین خیر ناسازگارند، آن‌ها را کنار می‌گذاریم. به همین دلیل هم همواره امکان استثناء در قواعد وجود دارد، هرچند نادر و کم باشد. مردیها می‌گویند ارجاع به قواعد رایج اخلاق متعارف به مثابه‌ی قواعد سرانگشتی تجربی، به معنای سرجمع دم‌دستی تجارب عرفی است. برای مثال درکل، راست‌گویی مفیدتر از دروغ‌گویی است. این قواعد تا حدودی در زیست‌عادی بشر، زحمت محاسبه را کم می‌کند، اما هیچ حجیتی ندارد (مردیها، ۱۳۸۸، ص. ۲۲۰-۲۲۱). کریسپ هم معتقد است که این قواعد اخلاقی متداول دست‌کم در بدترین حالت، قواعد محاسبه‌ی سرانگشتی‌اند که به معنای صرفه‌جویی در زمان است؛ اما این‌ها دخالتی در

^۱. rule of thumb

توجیه علت درستی یا نادرستی عمل ندارند و تنها مبنا همان اصل فایده است (Crisp, 1997, p.109).

به نظر می‌رسد دست کم به لحاظ انسجام درونی نظریه، پاسخ عمل محوران درست است و با تقریری که می‌دهند عمل محوری هم می‌تواند به قواعد مراجعه کند. منتها، به نظر می‌رسد عمل محوری قدری از مواضع خود کوتاه آمده است و بیش از حد ادعایی به قواعد بها می‌دهد؛ زیرا در عمل، در اکثر مواقع به قواعد مراجعه و بر اساس آن‌ها عمل می‌شود و عمل محوران اجازه نمی‌دهند قواعد اخلاقی متعارف به راحتی و به سبب سودهای فردی، لحظه‌ای و حتی کوتاه مدت عمومی، نقض شود. خوب، مگر قاعده محوری جز این می‌گوید! آخر ارزش فی نفسه‌ای هم که قاعده محوران به قواعد می‌دهند کاملاً بر اساس اصالت فایده است و تعارضی با فایده گرایی ندارد.

اشکال چهارم) در انتقاد چهارم گفته می‌شود که با رویکرد عمل محوری هم خودخواهی افراد زیاد می‌شود و هم هماهنگی میان اعضای جامعه‌ی بشری از میان می‌رود. انگستون در توضیح این انتقاد می‌گوید که در نظر مخالفان، با عمل محوری، رفتارهای خودخواهانه بیشتر می‌شود؛ زیرا پیش‌بینی رفتار مردم سخت می‌شود و در چنین شرایطی مردم ترجیح می‌دهند این عدم اطمینان را با رسیدگی به علائق خود برطرف کنند. هماهنگی مردم نیز از میان می‌رود؛ زیرا مردم دیگر انتظار ندارند که دیگری حتماً مطابق نقشه‌ی قبلی پیش برود و هر لحظه، به خاطر سود بیشتر، ممکن است تصمیم عوض شود (Eggleston, 2014, p.137). در جامعه‌ای که مردم مطابق قواعد اخلاقی مقرر عمل کنند و همگان بتوانند بر همین اساس، رفتارهای دیگران را پیش‌بینی کنند، اولاً احتمال پایبندی فرد به قواعد بیشتر می‌شود؛ زیرا عمل جمعی به هر روی بر نحوه‌ی عمل فردی تأثیری می‌گذارد. وقتی فرد بداند که دیگری هم مطابق قواعدی عمل می‌کند که پذیرش عمومی آن‌ها بیشترین فایده را به حال انسان‌ها دارد، او هم ترغیب می‌شود که به همان نحو عمل کند؛ زیرا هدف او هم ارتقاء خیر و خوشبختی است. به همین دلیل، ثانیاً، اعضای جامعه هماهنگی بیشتری با یکدیگر خواهند داشت. من می‌توانم تا حدود زیادی کنش‌ها و واکنش‌های دیگران را از پیش حدس بزنم و بر اساس آن، خود را با دیگران سازگار کنم. در مقابل، عمل محوری روحیه‌ی خودخواهی را در افراد تقویت و

هماهنگی اعضای اجتماعی را دشوار می‌کند.

برنت می‌گوید که در جامعه‌ای که مردمانش عمل‌محورند، حتی کارگر نمی‌تواند مطمئن باشد که کارفرما پس از انجام کار مزدش را می‌دهد یا نمی‌دهد؛ زیرا شاید پس از انجام کار، راهی پرسودتر و نافع‌تر برای خرج کردن آن پیدا کند. برای مثال، اگر پسریچه‌ای را برای هرس کردن باغت استخدام کنی و او بعد از اتمام کار پولش را طلب کند، تو باید پول او را در صورتی بدهی که کار بهتری نتوانی با آن انجام دهی (Brandt, 2003, p.241). چنین رویکردی به حال انسان و اجتماع ضرر دارد و لذا بر اساس اصول و مبانی خود نظریه‌ی عمل‌محوری، نباید آن را در جامعه اجرا کرد.

اشکال پنجم) در راستای همان انتقاد قبلی، اعتراض دیگر به عمل‌محوری این است که آثار سوء زیادی در اجتماع برجا خواهد گذاشت و در چنین جامعه‌ای نمی‌توان برنامه‌های بلندمدت اجتماعی ریخت، نمی‌توان به روش دموکراتیک حاکمان صالح را برگزید و نمی‌توان برای اصلاح یا حذف حاکمان فاسد و ستمگر قدمی برداشت. لاینز در توضیح این اشکال دو مثال می‌زند:

۱) همواره حضور در پای صندوق رأی سختی‌ها و دشواری‌هایی دارد. برای مثال دست کم باید فرد از خانه بیرون آید، در صف رأی قرار بگیرد و زحمت نوشتن اسم یا اسامی را تقبل کند. حال، در چنین حالتی، آیا فرد باید زحمت رأی دادن به خودش بدهد؟ ما می‌دانیم که تک رأی او تأثیر خاصی ندارد و آثار مثبت و مستقیم رأی دادن و ندادن یک نفر خاص خیلی فرقی ندارد، اگر اصلاً فرقی داشته باشد. در مورد آثار غیرمستقیم هم ماجرا همین است و خیلی بعید است که دیگر شرکت‌کنندگان متوجه غیبت او بشوند و در اراده‌ی رأی دادن آن‌ها خللی وارد شود. در این موقعیت، مطابق محاسبات عمل‌محوری، قاعدتاً فاعل اخلاقی نباید رأی بدهد و آن سختی‌ها را، ولو کم و ناچیز، تحمل کند. زیرا میزان سختی واردشده بر یک نفر بیشتر از میزان سودی است که از تک‌رأی او حاصل می‌شود. به نظر می‌رسد اگر این مثال درست باشد و عمل‌محوران نتوانند از طریق خطرات غیرمستقیم رأی ندادن فرد را به رأی دادن مجاب کنند، با نظریه‌ای روبرو هستیم که به راحتی تکالیف اجتماعی افراد را نادیده می‌گیرد. این نقطه‌ی ضعفی برای عمل‌محوری است که به همین راحتی، تکلیف را نقض کرد. با این

حساب، معلوم می‌شود عمل محوری ملاک خوبی برای تشخیص درست و نادرست نیست. اگر هر کسی این‌طور استدلال کند، افراد کمی رأی می‌دهند و شخصی نالایق انتخاب می‌شود یا بدتر آنکه به نظام انتخاباتی ضربه وارد می‌شود.

۲) فرض کنید که در سرزمینی قوانین تبعیض‌نژادی شدیدی حاکم است و اعتراضات علیه آن هم خیلی کم است. هرکس هم از این قوانین تخلف کند، خود، خانواده، دوستان و اموال، و کارش را در خطر می‌اندازد. عمل‌محوران قاعداً باید بگویند در چنین موقعیتی، نباید فعالیت کرد؛ زیرا فعالیت یک نفر در آن شرایط خفقان و خموشی همگان، چندان تأثیری ندارد و مضراتش افزون است؛ به‌ویژه در جایی که فعالیت فردی به دیگران هم ضرر بزند. اما، مشکل اینجاست که اگر هیچ‌کس اعتراض و خطر نکند، آنگاه این وضعیت همیشه باقی خواهد ماند (Lyons, 1965, p.13-14).

به نظر می‌رسد پاسخ عمل‌محوران به اشکال‌های چهارم و پنجم بر اساس همان تعهد به قواعد سرانگشتی باشد. آن‌ها می‌گویند عمل‌محوری هیچ تضادی با پابندی به این قواعد ندارد و از قضا اسمارت یکی از دلایل رجوع به این قواعد و پذیرش آن را جلوگیری از خودخواهی و زیاده‌خواهی بشر می‌داند. در نگاه وی که از مدافعان سرسخت عمل‌محوری است، محاسبات فردی و مستقیم بر اساس اصل فایده، در معرض این خطر قرار دارد که فرد در این محاسبه‌ها، انگیزه‌ها و تمایلات فردی خود را همواره ترجیح دهد و سود و ضرر دیگران را کمتر در نظر بگیرد. لذا فایده‌گرایی حداکثری به قواعد عرفی اخلاقی پایبند است و بر آن‌ها تکیه می‌کند (اسمارت، ۱۳۸۲، ص. ۲۲۸). در جای دیگری می‌گوید فایده‌گرایی عمل‌محور خود را عادت می‌دهد که مطابق قواعد سرانگشتی رفتار کند؛ زیرا اگر بخواهد همواره در هر موقعیتی با واسطه‌ی اصل فایده تأمل و ارزیابی کند، تفکرش در اثر سوگیری‌های خودخواهانه در مسیر باطل قرار می‌گیرد (اسمارت (پل ادواردز)، ۱۳۹۲، ص. ۲۷۳).

در خصوص فعالیت‌های اجتماعی و به‌طورخاص مثال رأی‌دادن در انتخابات اسمارت معتقد است که فرد عمل‌محور باید ابتدا نحوه‌ی عملکرد دیگر اعضای جامعه و رویکرد احتمالی آن‌ها را بررسی کند. اگر بیشتر افراد جامعه تکلیف‌مدارند و رأی‌دادن را تکلیف خود می‌شمارند و به‌پای صندوق رأی می‌روند، او می‌تواند رأی ندهد؛ زیرا تک‌رأی او

اثری ندارد؛ اما اگر همه‌ی اعضای جامعه عمل‌محور باشند، وضعیت فرق می‌کند؛ زیرا دیگران نیز در حال بررسی عمل احتمالی همدیگرند و نوعی دور باطل پیش می‌آید. در چنین موقعیتی و در مواردی که عمل بسیار اهمیت دارد و نتایجی حیاتی دارد، عمل‌محور نیز مانند قاعده‌محور عمل می‌کند؛ زیرا نتایج احتمالی بسیار مصیبت‌بار است (همان، ص. ۲۷۳-۲۷۴).

پاسخ‌های اسمارت قانع‌کننده نیست و بیشتر نوعی توجیه به نظر می‌رسد. اگر اجرای نظریه‌ی عمل‌محوری در اجتماع چنین مخاطراتی دارد و در عمل ممکن است زیان‌بار باشد (ولو آنکه به لحاظ نظری به‌نحوی رفع و رجوع و حل و فصل شود)، چرا باید به پذیرش آن تن دهیم و اگر قاعده‌محوری در این قبیل موقعیت‌ها وضعیت بهتر و مطلوب‌تر و امن‌تری می‌سازد، چرا باید از پذیرش آن تن‌زنیم؟

۳-۴. دسته‌ی سوم: الزام‌های غیراخلاقی فایده‌گرایی عمل‌محور

جدی‌ترین انتقاداتی که به عمل‌محوری می‌شود ذیل همین دسته قرار می‌گیرد. منتقدان معتقدند که در موارد زیادی، عمل‌محوری مستلزم احکامی است که به لحاظ اخلاقی مشکوک و گاه اصلاً غیرقابل قبول‌اند. این نمونه‌ها نشان می‌دهد که عمل‌محوری بسیاری از جوانب اخلاقی را نادیده می‌گیرد (Eggleston, 2014, p.138). مکناتون در تقریر این اشکال می‌گوید به نظر می‌رسد عمل‌محوری در برخی موارد بسیار آسان‌گیر است و هیچ قیدوبند محکمی ندارد؛ زیرا این نظریه هیچ جایی برای این تفکر باقی نمی‌گذارد که اعمال آدمی با قیدوبندهایی محدود شده است، اندیشه‌ای که در تفکر اخلاقی متداول، اساسی و بنیادین است (مکناتون، ۱۳۸۶، ص. ۱۲۵). لاینز هم به این انتقاد اشاره می‌کند و می‌گوید مخالفان با ذکر مثال نقض‌ها یا بررسی‌های نظری، مدعی می‌شوند که فایده‌گرایی عمل‌محور نمی‌تواند از الزام به تکلیف‌هایی مانند تعهد و صداقت دفاع و برخی تکالیف و الزام‌های کاملاً خوب اخلاقی را توجیه کند. اغلب انسان‌ها برای دفاع از کارهای خود، به قواعد، قوانین یا اصولی اخلاقی متوسل می‌شوند و برای مثال می‌گویند که من باید فلان کار را بکنم، چون قول داده‌ام؛ اما ظاهراً عمل‌محوری نمی‌تواند این‌ها را توجیه کند (Lyons, 1965, p.10).

انتقادات دسته‌ی سوم را ذیل دو بخش مرور می‌کنیم:

۱-۳-۴. مثال نقض‌ها

آثار منتقدان فایده‌گرایی سرشار از مثال‌هایی است که ایشان برای تخریب و انهدام این نظریه طراحی کرده‌اند. در هر کتابی با مثال‌های مختلفی روبرو می‌شویم که هر یک موقعیتی سخت، اضطراری و حاد پیش‌پای خواننده می‌گذارد و وجدان او را به قضاوت می‌طلبد. به‌طور کلی باید در پژوهشی مجزا، بررسی شود که این رویکرد تا چه حد اعتبار روش شناختی دارد و آیا اساساً محکی مناسب برای سنجش نظریه‌های اخلاقی به‌شمار می‌آید یا خیر. فارغ از این بحث، عجالتاً به دو مثال منتقدان می‌نگریم.

مثال اول) گاه، عمل محوری رفتار عادلانه با فرد را زیر پا می‌گذارد؛ زیرا پای نفع و لذت عده‌ی بیشتری در میان است. به این مثال توجه کنید: فرهاد کارمند صداوسیماست و به سبب حادثه‌ای کابل آنتن روی او افتاده است و برای نجات او و رهایی‌اش از درد، باید دست کم پانزده دقیقه کل سیستم تلویزیون را قطع کنیم. اما مشکل اینجاست که اکنون مسابقه‌ی فینال جام جهانی در حال بخش است و تعداد زیادی از افراد در حال تماشا کردن مسابقه و لذت بردن از آن‌اند. مسابقه یک ساعت دیگر طول می‌کشد و در این مدت وضع جسمانی فرهاد بدتر و وخیم‌تر نخواهد شد، اما به جهت اتصال به کابل برق، در کل این یک ساعت زجر زیادی خواهد کشید.

چه باید کرد؟ آیا باید بی‌هیچ درنگی تلویزیون را قطع کنیم، فارغ از تعداد افرادی که تماشاگرند؟ ظاهراً، مطابق رویکرد نظری عمل محوری، ابتدا باید محاسباتی انجام دهیم و اگر احیاناً سرجمع لذت بینندگان از میزان درد فرهاد بیشتر باشد، باید تا پایان مسابقه صبر کنیم. چون بناست همواره محک بیشترین سود برای بیشترین افراد را در میان آوریم (Eggleston, 2014, p.138-139).

مثال دوم) در این مثال درباره‌ی انسان بی‌گناهی صحبت می‌شود که اگر اعدام شود، از شورش بزرگ در کشور جلوگیری می‌شود. مثال قتل انسان بی‌گناه به شکل‌های مختلفی در کتاب‌های اخلاقی تقریر شده است که یک نمونه‌ی آن را با قدری تغییر از مکلاسکی ذکر می‌کنیم که اسمارت و کریسپ آن را مطرح و بررسی کرده‌اند. فرض کنیم مسئولان شهر به کلاتر می‌گویند اگر آن فرد اوباش و ولگردی را که اکنون در زندان است اعدام نکنند، در شهر شورش می‌شود؛ زیرا همه‌ی مردم فکر می‌کنند که او

قاتل فردی بی‌گناه است که به طرزی فجیع کشته شده است. اگر هم در شهر شورش شود، هزاران نفر انسان بی‌گناه به سبب آن شورش کشته می‌شوند. آن فرد او باش هم خانواده یا آشنای نزدیکی ندارد که مرگش به کسی ضربه بزند و خودش هم فردی ولگرد و بی‌مصرف است. با همه‌ی این احوال، یک مشکل بزرگ وجود دارد و آن اینکه کلانتر مطمئن است که قتل کار این زندانی نبوده است و او در این یک فقره بی‌گناه است (Crisp, 1997, p.118; Smart, 1973, p.70-71). کلانتر چه باید بکند؟ آیا می‌توان فردی بی‌گناه را کشت تا از شرّی عظیم جلوگیری کرد؟ منتقدان می‌گویند فایده‌گرایی عمل‌محور حکم به قتل او می‌دهد؛ اما آیا این کار درست و اخلاقی است؟

۲-۳-۴. ناتوانی در توجیه فضایل و ردّ ردایل

در این نقد که پیش‌ازین نیز اشاراتی پیدا و پنهان به آن کرده‌ایم، گفته می‌شود که فایده‌گرایی عمل‌محور نمی‌تواند فضایل انسانی و اجتماعی‌ای همچون صداقت، وفاداری، تعهد به پیمان و امانت‌داری را توجیه کند. این ادعا از یک طرف به سبب مثال‌های نقض مطرح می‌شود؛ یعنی ناقدان می‌گویند عمل‌محوری از پس نمونه‌مثال‌ها بر نمی‌آید و لذا در توجیه این‌ها نیز درمی‌ماند. از طرف دیگر، این اشکال فقط سلبی نیست و می‌گویند اگر بنا باشد اصل فایده را به‌طور مستقیم به عرصه‌ی عمل درآوریم، چنین مفاهیم مهم اخلاقی را نمی‌توانیم توجیه و مدلل کنیم. شبیه به همین نقد را در ضمن دسته‌ی دوم مشاهده کردیم که در آن گفته شد عمل‌محوری نمی‌تواند مفاهیمی مثل دوستی و عشق را تحلیل کند. به نظر می‌رسد این اشکال هم از همان سنخ است و تفاوت اساسی ندارد، جز اینکه نقض دوستی و عشق الزاماً و صراحتاً عملی ضد اخلاقی نیست؛ اما دروغ‌گویی، خیانت و نقض قول کارهایی زشت، قبیح و ضد اخلاقی شمرده می‌شوند. هوکر می‌گوید که فایده‌گرایی عمل‌محور با بسیاری از الزام‌های اخلاقی متعارف تعارض پیدا می‌کند. برای مثال اگر با خُلف وعده یا پرونده‌سازی دروغین به سرجمع خیر بیشتری دست بیابیم، طبق قاعده، عمل‌محوری باید آن را تأیید کند (هوکر (پل ادواردز)، ۱۳۹۲، ص. ۲۷۸-۲۷۹). تأیید دروغ و خلف وعده یعنی اینکه این نوع از فایده‌گرایی نمی‌تواند از آن مفاهیم مهم و فضایل حیاتی اخلاقی دفاع و توجیه‌شان کند. عمل‌محوران پاسخ‌های مختلفی به این قبیل اشکالات داده‌اند. برای مثال شاید بتوان

برخی سخنان ایشان (مانند اهمیت قواعد سرانگشتی) در مورد اشکال‌های پیشین را در این مورد نیز به کار گرفت. اما جدیدترین پاسخی که ایشان در قبیل چنین انتقادهایی عرضه کرده‌اند، پاسخی است که بر اساس تفکیک میان «معیار درستی و نادرستی» با «روش اجرای آن معیار» می‌دهند. ایشان می‌گویند اصل فایده بهترین و تنها معیار برای شناسایی درست از نادرست است، اما خود این اصل بهترین روش برای اجرای فایده‌گرایی عمل‌محور نیست. در تطبیق اصل فایده با بهترین عمل، نباید مستقیماً عمل کرد؛ بلکه بهترین روش اجرا روشی است که در آن بیشترین سود به دست آید و بیشترین سود در اجرا وقتی به دست می‌آید که وزنی بیش‌ازپیش به قواعد متداول اخلاقی داده شود. نام این نظریه را فایده‌گرایی عمل‌محور غیرمستقیم نامیده‌اند و گاه هم فایده‌گرایی غیرمستقیم نامیده شده است.

مکناتون در توضیح این نظریه می‌گوید عمل‌محوری هدف را به‌خوبی مشخص می‌کند، اما توضیح نمی‌دهد که چگونه باید نشانه‌گیری کرد. در تیراندازی الزاماً اگر مستقیماً هدف را نشانه بگیریم، تیر بدان اصابت نمی‌کند، بلکه تیرانداز ماهر باید سرعت باد، میزان جاذبه و مواردی از این دست را نیز در نظر بگیرد. نظریه‌ی عمل‌محوری فی‌نفسه راهنمای خوبی برای اجرای خود نظریه نیست و مشکلاتی دارد؛ برای مثال زمان‌بر است و همچنین شاید فرد هنگام تطبیق، علایق خود را ترجیح دهد. بهترین روش آن است که قواعد اخلاقی متداول را در خود شکوفا کنیم و پرورش دهیم و مطابق آن‌ها پیش برویم. شاید در برخی مواقع، چنین روشی ما از هدف اصلی دور کند، اما در درازمدت روشی مطمئن‌تر برای نیل به هدف اصلی است (مکناتون، ۱۳۸۶، ص. ۱۲۶-۱۲۷).

اگلستون هم در توضیح سرچشمه و محتوای این نظریه می‌گوید که با توجه به اشکالات متعدد، مدافعان عمل‌محوری تقریری دیگر از آن پیش نهادند که فایده‌گرایی غیرمستقیم نامیده می‌شود. (البته، همان‌گونه که گفتیم، باید توجه داشت که گاه، این نام به دسته‌ی رقیب مثل قاعده‌محوری نیز اطلاق می‌شود). درواقع، اصلی‌ترین منشأ این نظریه همان اشکالی است که می‌گوید اجرای نظریه‌ی عمل‌محوری زیان‌بار است و خود نظریه‌ی عمل‌محوری باید مانع اجرای خود شود. گویی تأمل مدافعان در این اشکال، راهی برای حل آن گشود و ایشان بر اساس آن، اصل نظریه را از شیوه‌ی اجرای آن

تفکیک کردند. مدافعان می‌گویند آن مستشکلان پیش‌فرض گرفته‌اند که فائلان به عمل محوری این نظریه را به‌مثابه‌ی روشی برای تصمیم‌گیری در موقعیت‌های روزمره، به کار می‌برند. درحالی‌که مدافعان عمل محوری معتقدند دقیقاً به دلیل همان اشکال، عمل محوری چنین کارکردی ندارد. هرچند باوجود این نظریه‌ی مناسبی است؛ زیرا ملاک و معیار خوبی برای شناسایی درستی و نادرستی عرضه می‌کند. یعنی ارزش اخلاقی اعمال را معلوم می‌کند. خوب چگونه باید از این نظریه استفاده کرد؟ پاسخ عمل‌محوران این است که برای هر شخصی بهترین روش تصمیم‌گیری روشی است که مطابق آن سرجمع رفاه حداکثری شود. در این روش، وزن زیادی به مواردی چون تعهد و راست‌گویی داده می‌شود. بنابراین، نظریه‌ی فایده‌گرایی غیرمستقیم دو بخش دارد: (۱) فایده‌گرایی عمل‌محور معیار شناخت درستی است؛ (۲) بهترین روش اجر روشی است که هدف حداکثری کردن رفاه را پیش ببرد.

توجه شود که این تقریر همچنان عمل‌محور است، منتها با برخی قواعد و دستورالعمل‌ها تقویت شده است. این قواعد ابزار ارتقاء سرجمع خیر و رفاه‌اند و به کمک فاعل می‌روند تا بهترین را بیابند. همان‌طور که برای مثال فردی که می‌خواهد گوجه بخرد از نشانه‌هایی مثل رنگ، بو و شکل می‌فهمد که کدام گوجه‌ها بهترند. از این رو، این نظریه قاعده‌محور نیست، بلکه نظریه‌ی عمل‌محورانه‌ای است که با برخی قواعد، محرک‌ها و حالت‌ها تکمیل شده است. حتی اگر شکست آن قواعد را هم جایز نداند، باز عمل‌محور است و مبنای آن حداکثرسازی خیر و رفاه است، نه عمل به قواعد. قواعد فقط ابزارند. کوتاه اینکه فایده‌گرایی عمل‌محور غیرمستقیم میان ملاک تشخیص درستی و روش تصمیم‌گیری درست فرق می‌گذارد؛ اما همچنان عمل‌محور است (Eggleston, 2014, p.139-141).

کریسپ نیز که از مدافعان این نظریه است، اعتقاد دارد با تمایز میان تعیین ملاک برای شناسایی درستی از روش تصمیم‌گیری فاعلان اخلاقی، اشکالاتی مثل مثال کلانتر و اعدام فرد بی‌گناه حل می‌شود. در موقعیت عملی، شاید فایده‌گرایی عمل‌محور هم بگوید که آن زندانی نباید اعدام شود، اما این حکم صرفاً به خاطر حرمت قواعد نیست، بل به خاطر نتایج بدی است که این حرمت‌شکنی دارد. برای مثال، کلانتر عادت می‌کند

که بی‌گناهان را بکشد یا شاید اسرار مگو گفته و مشیت مسئولان شهر باز شود و آنگاه مردم برای دفاع از خون بی‌گناه شورش کنند. اساساً، در موقعیت عملی که نمی‌توان نتایج را صددرصد دقیق پیش‌بینی کرد؛ به همین دلیل، همواره تبعیت از قوانین اخلاقی بهتر است؛ چون حفظ آن‌ها به منفعت حداکثری نزدیک‌تر است (Crisp, 1997, p.118-119).

چنین می‌نماید که گویی هرچه تاریخ فلسفه‌ی اخلاق فایده‌گرایانه به پیش آمده، بیشتر به سمت قاعده‌محوری رفته است. این تقریر غیرمستقیم از عمل‌محوری هم شباهت بیشتری به قاعده‌محوری یافته است. از یک طرف، اگر این فایده‌گرایی غیرمستقیم همچنان سفت‌وسخت به لوازم نظریه‌ی عمل‌محوری پایبندی دارد، که دقیقاً مشخص نیست چگونه می‌تواند با صرف تفکیک روش از مبنا، همه‌ی آن انتقادات را پاسخ دهد. هرچند این گروه گامی به جلو برداشته‌اند و دست‌کم آن انتقادات را پذیرفته‌اند. از طرف دیگر، اگر واقعاً معتقدند که نباید اصل فایده را برای اجرا به صحنه‌ی عمل آورد و باید به قواعد اعتماد کرد، دیگر معلوم نیست در عمل چه تفاوتی با قاعده‌محوران دارند. حتی اگر به لحاظ نظری بپذیریم که فرق‌هایی وجود دارد (البته همین هم باید معلوم شود)، در عمل تفاوت چندانی میان آن‌ها نخواهد بود. باین حساب، اگر همه‌ی عمل‌محوران این نظریه‌ی غیرمستقیم را بپذیرند، ظاهراً راهی برای آشتی میان دو گروه از اقوام و خویشان قبیله‌ی فایده‌گرایی هموار شده است، حتی اگر هنوز روی برخی نام‌های اجدادی، تعصب وجود داشته باشد.

۵. نتیجه

در این نوشته، ابتدا قدری در خصوص دو‌گانه‌ای در فایده‌گرایی، به نام قاعده‌محوری و عمل‌محوری، سخن گفتیم و محل نزاع را به اختصار، توضیح دادیم. مطابق نظریه‌ی عمل‌محوری، کار فاعل وقتی درست است که بهترین نتیجه را در میان کارهای ممکن به دست آورد، اما در قاعده‌محوری کار فاعل وقتی درست است که مطابق قواعدی باشد که از اصل فایده استنباط شده‌اند. در مرحله‌ی بعد، باز هم به اختصار، درباره‌ی تاریخچه‌ی این نام‌ها مطالبی را ذکر کردیم. بعد از ذکر این دو بخش مقدماتی به بخش اصلی موردنظرمان رسیدیم؛ یعنی بررسی اشکالات و اعتراضاتی که اختصاصاً به فایده‌گرایی

عمل محور وارد شده است. این اعتراض‌ها در قالب سه دسته‌ی کلی نمایانده و بررسی شد:

در دسته‌ی اول انتقاد می‌شود که فایده گرایی عمل محور بیش از حد به نتیجه تکیه می‌زند، درحالی‌که نتایج اعمال را نمی‌توان به تمام و کمال پیش‌بینی کرد. این اشکال تا حدی درست است؛ زیرا نظریه‌ای که همه چیز را بر نتیجه مبتنی می‌کند، باید معنا و مراد از نتیجه را دقیقاً مشخص کند؛ اما در برخی موارد این اعتراض وارد نیست؛ زیرا نتایجی فرضی و دور از ذهنی را دستاویز می‌کند و از دایره‌ی انصاف بیرون می‌رود.

در دسته‌ی دوم اعتراض‌ها گفته می‌شود که اجرای فایده گرایی عمل محور در عمل آثار زیان‌باری زیادی دارد؛ از این رو مطابق خود نظریه‌ی فایده گرایی نباید بدان عمل کرد. یعنی عمل محوری خودمتناقض است. نکته‌ی جالب توجه آنکه این آثار مخرب دو وجهی کاملاً متفاوت دارد. از طرفی گفته می‌شود که مطالبات فایده گرایی آن قدر زیاد است که فرد باید خود و اطرافیانش را فراموش کند و تنها به خیر حداکثری بیندیشد. از طرف دیگر می‌گویند، فایده گرایی سبب می‌شود شخصیت اخلاقی افراد تخریب و خالی از فضیلت شود و همچنین اجرای همگانی عمل محوری باعث می‌شود زندگی اجتماعی سخت یا حتی ناممکن شود. برای مثال به قول قرار افراد نمی‌توان اطمینان کرد؛ زیرا در هر لحظه ممکن است به خاطر مقداری سود بیشتر فرد تعهدش را زیر پا بگذارد. همچنین در همین راستا، گفته می‌شود که عمل محوری نظریه‌ی خوبی برای اصطلاحات اجتماعی نیست و بنیاد مناسبی برای این کار مهیا نمی‌کند. برخی هم می‌گویند فرایند محاسبه چنان طولانی است که عملاً فرد توانایی انجام هیچ کاری را ندارد. نظر ما به این اشکالات به یک شکل نیست. برخی از این اعتراض‌ها چندان محلی از اعراب ندارد. برای مثال، پاسخ عمل محور در مورد اشکال طولانی بودن زمان محاسبه، مناسب می‌نماید. اما، برخی از این اعتراض‌ها و انتقادها به حق است و به نظر می‌رسد عمل محوری با مشکل روبرو می‌شود. برای مثال، این نظریه‌ی مبنایی مناسب و محکم برای ساخت روابط اجتماعی فراهم نمی‌آورد و دست کم به لحاظ نظری و اکنش‌های افراد را غیرقابل پیش‌بینی می‌کند. همچنین، این نظریه مبنای خوبی برای اصلاحات اجتماعی و کارهای سیاسی نیست. اصلاحات مدنی به هر حال هزینه برمی‌دارد و اگر همه‌ی افراد منشی عمل محورانه

را برگزینند، نمی‌توان گامی مطمئن در این زمینه برداشت. مشکل دیگر عمل محوری این است که نمی‌تواند برخی اصولی را توجیه کند که در جوامع انسانی بسیار مهم‌اند، اصولی مثل عشق به دیگران و انسان‌دوستی. توجه شود که ما نمی‌گوییم عمل‌محوران این اصول را ندارند و نمی‌پذیرند، بل می‌گوییم این نظریه در این باره ضعف دارد.

در دسته‌ی سوم اعتراض‌ها گفته می‌شود که فایده‌گرایی عمل‌محور لوازمی غیراخلاقی دارد. در این دسته، گاه با ذکر نمونه‌های کوشش می‌شود که نظریه‌ی فایده‌گرایی نقض گردد و گاه هم گفته می‌شود که عمل‌محوری پشتوانه‌ی خوبی برای دفاع از فضایل و دفع رذایل نیست. در مورد نمونه‌های مثال‌ها به نظر می‌رسد باید ابتدا مشخص شود که آیا اساساً چنین روشی در نقد نظریه‌های عملی، مثل نظریه‌ی اخلاق، اعتبار دارد؟ مشکل اینجاست که از این قبیل مثال‌ها علیه هر نظریه‌ی اخلاقی می‌توان ساخت. هیچ نظامی نیست که از این تیر مسموم در امان باشد. به هرروی مقام عمل را نمی‌توان مانند نظریه‌های محض عقلانی چنان در بند کشید که هیچ مثال نقضی پدیدار نگردد. در همین دسته، به پاسخ مدافعان متأخر عمل‌محوری و تفکیک ایشان میان نظریه‌ی عمل‌محوری و روش اجرای آن اشاره کردیم. مطابق این قرائت، اصل اساسی همان فایده است، اما خود این اصل روشی مناسب برای اجرا نیست. همان‌طور که اشاره شد، این تقریر از عمل‌محوری دیگر، دست کم در عمل، فاصله‌ی زیادی با قاعده‌محوری ندارد و گویی این دسته از عمل‌محوران دست کم اصل اشکالات را پذیرفته‌اند.

بر مبنای اشکالات و پاسخ‌های طرح‌شده، به نظر ما، در میان دوگانه‌ی عمل‌محوری و قاعده‌محوری، ارجحیت با قاعده‌محوری است. برای اثبات این ادعا، دو کار لازم است: اول، نقد عمل‌محوری و ذکر اشکالات و ضعف‌های آن؛ دوم، بررسی قاعده‌محوری و ذکر نقاط قوت آن. در این مقاله کوشیدیم مرحله‌ی اول را بپیماییم و امیدواریم در نوشته‌ای دیگر کار دوم را انجام دهیم و گام دوم را برداریم.

منابع

- ادواردز، پل؛ دونالد، ام. بورچرت. (۱۳۹۲). *دانشنامه‌ی فلسفه‌ی اخلاق*. مترجم: انشاءالله رحمتی، محل نشر: تهران: سوفیا. نوبت چاپ اول.
- آرمسون، جی، ای. (۱۳۸۲)، *تفسیر فلسفه‌ی اخلاق جان استوارت میل*، گردآورنده: فلیپا فوٹ. *نظریه‌های فلسفه‌ی اخلاق*. مترجم: کاجی، محل نشر: تهران: روزنه. نوبت چاپ اول.
- استوارت میل، جان. (۱۳۸۸). *فایده گرایی*. مترجم: مرتضی مریدیها. محل نشر: تهران: نشر نی. نوبت چاپ اول.
- اسمارت، جی. جی. (۱۳۸۲). *فایده گرایی حداکثری و حداقلی*، گردآورنده: فلیپا فوٹ. *نظریه‌های فلسفه‌ی اخلاق*. مترجم: کاجی، محل نشر: تهران: روزنه. نوبت چاپ اول.
- اعوانی شهین. (۱۳۸۹). «آیا فایده گرایی همان لذت گرایی است؟». *فصلنامه‌ی تأملات فلسفی*. ۲ (۶): ۶-۳۲.
- برنت، ریچارد. (۱۳۸۶). «اشکال‌های واقعی و ادعایی سودگرایی». مترجم: محمود فتحعلی. *فصلنامه‌ی ارغنون*، (۱۶) ۲۲۷-۲۴۷.
- پیک حرفه، شیرزاد. (۱۳۹۳). «گونه‌های گوناگون فایده گرایی»، *فصلنامه‌ی تأملات فلسفی*، (۱۲): ۳۵-۶۹.
- رالز، جان. (۱۳۸۲). *دو مفهوم از قواعد، گردآورنده: فلیپا فوٹ. نظریه‌های فلسفه‌ی اخلاق*. مترجم: کاجی، محل نشر: تهران: روزنه. نوبت چاپ اول.
- مریدیها، مرتضی. (۱۳۸۸). *افزوده‌ی مترجم فایده گرایی*. محل نشر: تهران: نشر نی. نوبت چاپ اول.
- مک‌ناتون، دیوید. (۱۳۸۶). «پیامد گرایی». *سعيد عدالت‌نژاد، فصلنامه‌ی ارغنون*. (۱۶) ۱۲۱-۱۳۱.

- Brandt, Richard B. (2003). *Toward a Credible Form of Utilitarianism*. In Stephen Darwall. *Consequentialism*. Blackwell .
- Crisp, Roger. (1997). *Mill on Utilitarianism*. Routledge.
- Donner, Wendy. (2006). Mill's utilitarianism, the Cambridge Companion to Mill, ED: John Skorupski. Cambridge.
- Eggleston, Ben. (2014). *Act Utilitarianism*. The Cambridge Companion to Utilitarianism. ED: Ben Eggleston and Dale E. Miller. Cambridge.
- J. J. Smart & Bernard Williams. (1973). *Utilitarianism: For and Against*. Cambridge
- Lyons, David. (1965). *Forms and Limits of Utilitarianism*. Oxford
- Miller, Dale. (2014). *Rule utilitarianism, The Cambridge Companion to Utilitarianism*. ED: Ben Eggleston and Dale E. Miller. Cambridge
- West, Henry. (2004). *An Introduction to Mill's Utilitarian Ethics*. Cambridge
- West, Henry. (2014). *Mill and Utilitarianism in the Mid-Nineteenth Century*. The Cambridge Companion to Utilitarianism, ed. Ben Eggleston and Dale E. Miller. Cambridge.